

KAYSERİ HALICILIĞIYLA İLGİLİ ARŞİV BİLGİLERİ*

*Yıldray ÖZBEK***

Öz: 19. yüzyılın son çeyreğinden 20. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen bir grup arşiv belgesi Kayseri halıcılığına dair malzeme, boyama, çalışma koşulları ve kalite kontrolüne yönelik uygulamalara ilişkin önemli bilgiler içerir. Günümüzde de önemli bir halı üretim merkezi olan Kayseri’de 19. yüzyıl ve öncesine dair üretimle ilgili bilgi noksanlığı dikkate alındığında bu belgelerin önemi daha da artar. Belgelerden anlaşıldığına göre kalitenin korunması için bir komisyon oluşturulup talimatname hazırlanmış, boyahane ve boyacılıkla ilgili düzenlemeler yapılmıştır. Büyük çoğunluğu Ermeni azınlık olan halı esnafının düzenlemelerden şikâyetçi olduğu anlaşılmaktadır. Halı esnafının malzeme tercihlerinde dönemin uluslararası ticari atmosferinin, fiyat hareketlerinin etkilerini de belgelerden okumak mümkündür.

Anahtar kelimeler: Kayseri, ipek, halı, halı komisyonu, alametifarika, kurşun mühür.

Archival Material on Kayseri Carpet Weaving

Abstract: Archival documents dated from the last quarter of 19th century to the first quarter of 20th century contain significant information regarding materials, dyeing, working conditions and quality control of Kayseri’s carpet industry. When taken into consideration the scarcity of knowledge on the manufacturing of carpets before and during the 19th century in Kayseri that is still today an important carpet production center, these documents become valuable. Apparently, a commission was constituted to ensure quality and a series of regulations were issued regarding dye houses and dyeing. Carpet artisans in their majority Armenian complained about these regulations. It is highly possible to trace on the documents that price movements and the international commercial conjecture affected the preferences on materials of carpet artisans.

Key words: Kayseri, silk, carpet, carpet commission, trade mark, lead seal.

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihi: 19.06.2017 - 15.09.2017

Bu makalede ele alınan arşiv malzemelerinden bir bölümü daha önce “Kayseri Halıcılığıyla İlgili Bir Talimatname” başlığıyla *Sanat Tarihi Yazıları: Prof.Dr. Kerim Türkmen Armağanı* adlı eserde (Konya, 2017, ss. 623-630) yayımlanmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde tasnif edilen belgeler arasında 40-50 belgenin Kayseri halıcılığıyla ilgili önemli bilgiler içerdiği gözlenmektedir. Belgeler halıcılıkla ilgili olarak boyacılık/boyahane, malzeme, desen, yolsuzluk gibi konuları içermektedir. Bu yazının amacı, halıcılıkla ilgili belgelerdeki bilgileri paylaşmakla birlikte, arşiv belgelerinden yoksun çalışmaların tam anlamıyla yeterli olamayacağına dikkat çekmektir. Belgelerin okunmasında yardımını gördüğüm meslektaşım Doç.Dr. Güven Dinç’e teşekkür etmek zevkle yerine getireceğim bir görevdir.

** Prof.Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, yildirayozbek@gmail.com ORCID: 0000-0002-4475-8775

Marko Polo (1254-1324), Turkomania olarak isimlendirdiği Selçuklu topraklarında, özellikle Konya, Sivas, Kayseri gibi büyük şehirlerde, ince halıları üretenlerin ve renkli ipeklileri dokuyanların Rum ve Ermeniler olduğunu kaydederse de (Heyd, 2000, s. 332) günümüze ulaşan sınırlı sayıdaki Selçuklu dönemi halısı içinde Kayseri’de üretildiği kabul edilen bir örneğe rastlanmamıştır. Şehirde 16. yüzyılda bir boyahanenin varlığı bilinmesine rağmen, 19. yüzyılın son çeyreğine kadar halıcılıkla ilgili bilgilere rastlanmaması oldukça ilginçtir.

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyıl başlarında Osmanlı sanayisi içinde en önemli üretim kolunu dokuma ürünleri oluşturur. Zafer Toprak (1985, ss. 1352-1356), 20. yüzyıl başında dokuma sanayinin, mevcut sanayi sektörleri içinde % 28’lik bir yer tuttuğunu, sanayi çalışanları içinde neredeyse iki kişiden birinin (% 48) bu sektörde istihdam edildiğini kaydederek dokuma sanayiyle ilgili var olan 78 tesisin 55’inin İstanbul ve İzmir dışında bulunduğunu belirtir. 20. yüzyıl başında tutulmuş kayıtlardan anlaşıldığına göre Osmanlı ihracatının % 40-42’lik bir oranını iplik ve dokuma ürünleri oluşturur (Pamuk, 1985, s. 659).

Tanzimat sonrasında gerçekleşen sanayileşme çabaları içinde dokuma sektörü önemli bir yer tutar. İzmir, Afyon, Adana, Tarsus gibi şehirlerde iplik fabrikaları açılır. 1843’te Ohannes ve Bogos Dadian kardeşlerin çabasıyla kurulan Hereke kumaş fabrikası, 1845 yılında devletin eline geçmiş (Seyitdanlıoğlu, 2011, s. 723), 1907 yılında kurulan Şark Halı Kumpanyası Manisa, Uşak, Muğla, Afyon, Isparta, Kırşehir, Konya, Sivas, Kayseri gibi şehirlerde halı dokutturmaya başlamıştır (Deniz, 2000, s. 48). II. Abdülhamid’in Hereke’de 1883 yılında açtığı Halihane’ye Gördes ve Demirci’den ustalar getirilmiş; İran, Anadolu ve Memluk halılarının süsleme özelliklerini devam ettiren ve Gördes ve Sine düğümüne yakın Hekim düğümüyle halılar dokunmuştur. Halıların sağ üst köşesine dokunduğu müessesenin adı ve tarihiyle usta ismi de işlenmiştir (Yetkin, 1991, s. 193).

Yerli sanayi içinde önemli bir ihracat ürünü olan halıcılığın geliştirilmesine yönelik olarak Osmanlı Devleti’nin birtakım tedbirler aldığı görülmektedir. Sözgelimi, Batı Anadolu’da önemli halı üretim merkezlerinden olan Gördes ve Uşak’ta halıların mevcut özelliklerinden dolayı rağbet görmediğinden bahisle, halı ve kilimlerin talep doğrultusunda üretimlerinin yapılması için matbu resimlere sadık kalınması istenmiş ve bunun için Uşak ve Gördes’ten hayriye tüccarlarından bazıları bilgilendirilmek amacıyla İstanbul’a çağırılmışlardır (Çakmak, 2009, s. 144). Devlet, yerel tüccarlara düşük faizli krediler verip ihracat vergisindeki oranı düşürmek, zaman zaman da önemli miktarlarda ürün sipariş etmek suretiyle piyasaya yönelik üretimi teşvik etmiştir (Çakmak, 2009, ss. 156-159). Bu teşvikler bağlamında 20. yüzyılın başlarında Uşak’ta Yılcıoğlu Osman Efendi, Hamzazade Ahmet Ağa, Tiridzade Mehmet Paşa

gibi yerel eşraftan tüccarların iplik fabrikası kurma teşebbüsleriyle karşılaşılır (Tutsak, 2007, ss. 80-83; Çakmak, 2008, s. 48).

1850'lerde Kayserili tüccarların Çukurova pamuğunu Karadeniz kıyılarına ulaştırdıkları, özellikle Amasya, Vezirköprü gibi kentlerde pamuğun evlerde eğirilip ip hâline getirildiği bilinir (Quataert, 1993, ss. 36-37). Bu tüccarlar içinde Ioannis Koiumtzoğlu'nun ipek halılara olan Avrupa talebini karşılamak ve seri üretime geçmek amacıyla 1880'lerde bir halı fabrikası kurmak arzusuyla Manchester'a gitmiş olması (Augustinos, 1992, s. 28) oldukça dikkat çekicidir.

Pretextat Lecomte (ty., s. 102) 20. yüzyıl başlarında Kayseri'de 15 yıldır çok güzel ipek halılar dokunduğunu kaydederken, şehri 19. yüzyıl sonu, 20. yüzyıl başlarında ziyaret eden Cuinet, Percy ve Schweinitz gibi seyyahlar burada dokunan yün ve ipek halıların zarafet ve ucuzluğundan ve son zamanlarda kalitelerinin düşmesinden bahsetmişlerdir (Eravşar, 2000, ss. 182, 251, 260). 20. yüzyıl başında Kayseri halılarının ulusal veya uluslararası sergilerde teşhir edilen önemli metallerden biri olduğu gözlenir. 23 Temmuz 1910'da açılan Bursa Sergisi'nde, ipek Kayseri seccadelerinin kare ve dikdörtgen biçimlerinin yanı sıra yuvarlak örneklerinin de sergilendiği belirtilerek ipek halıcılığın şehirde gelişme gösteren bir sanat kolu olduğuna dikkat çekilmiştir (Anonim, 1909, ss. 98-99).

20. yüzyıl başından itibaren yayımlanan salnamelerde Kayseri'deki dokuma sanayi ve ürünlerine ilişkin bilgiler yer alır. Bu salnamelerden ve arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre şehirdeki halı ticareti Ermeni ve Rum azınlığın elindedir. Onların 1915 ve 1924 yıllarında şehirden ayrılmasından sonra tezgâh sayısında azalma gözlenir. Yine de 1927 Türkiye Salnamesine göre Kayseri'de toplam 5070 tezgâhta yıllık 15.200 halı dokunup ihraç edilmektedir (Kocabaşoğlu ve Uluğtekin, 1998, s. 263).

Kayseri günümüzde de önemli bir halı üretim merkezidir. Yün ve ipek halılarla birlikte bir tür suni ipek olan floş malzemeye de halı dokunmaktadır. İpek halılar özellikle Bünyan, Akmesic, Koşcağız, Karadayı, Alayinli'yi içeren Zamantı havzasıyla Pınarbaşı, Tomarza, Develi ve Sarız'da geleneksel tezgâhlarda dokunmaktadır (Şahin, 2013, ss. 37-50).

Kayseri halıcılığıyla ilgili arşiv belgelerinin bir kısmı boyalar, boyacılar veya boyahanelerle ilişkili bilgileri içerir. 19. yüzyıl öncesinde şehirde en azından bir boyahane olduğu, şehir surlarının kuzeybatı tarafındaki Boyacı Kapusu'nun varlığından bellidir. Kapının ismi etrafındaki boyahanelerden kaynaklanmış olmalıdır. Kentin Selçuklu dönemi fiziksel yapısı üzerine yapılan çalışmalar

Boyacı Kapusu'nu o dönemden bir açıklık olarak kabul etmezler¹. Bu kapıyla ilgili olarak Mehmet Çayırdağ'ın (2001, s. 11), bir el yazmasındaki kayıttan hareketle 1574 yılında onarım geçirdiğine dair tespiti söz konusudur. Bu kayıt, kapının varlığını en azından 16. yüzyılın ilk yarısına tarihlememizi sağlar. 17. yüzyıl Şer'iyye Sicillerinde Boyacı Kapusu adına sık sık rastlanmaktadır². Önemli bir doğal boya ham maddesi olan cehrinin (Somuncu, 2004, ss. 99-125) Anadolu'da en çok üretildiği bölge olan Kayseri'de, 16. yüzyılda Karaman Beylerbeyi'nin hassı olan bir boyahane olduğu bilinmektedir. İltizam usulüyle kiralanan boyahanenin müsteciri, kira bedelini aylık taksitler hâlinde Konya'da oturan beylerbeyinin Kayseri'deki adamına kadı huzurunda ödemektedir. Boyahanenin 17. yüzyıl başlarında Celali İsyenlerinden dolayı yaşanan boya sıkıntısı nedeniyle bir süre kapatıldığı, yeniden açıldığında da uzun süre eski hâline gelemediği belirtilir (İpşirli, 2002, s. 98). III. Selim döneminde şehirde var olan tek boyahanenin Silahtar Mustafa'nın Sarıgöz Mahallesi yakınındaki camisinin vakfı olduğu belirtilerek burada sıvı boya üretildiği ileri sürülür. 16 Nisan 1798 tarihli bir emirle bu boyahaneden başkasının iş yapmasının yasaklanmış olduğuna (Sezer, 2003, s. 467) dikkat çekilir. Hıfzı Nuri (1922, s. 25), dokuma sektörünün şehirdeki emekçileri olan kadınların aynı zamanda boyacılığı da bildiklerini ileri sürerek halıcılarının çoğunluğunun işliklerinde ip ve ipliklerini kendileri boyadıklarından şehirde fazla olması beklenen boyahanelerin 3-4 atölyeyle sınırlı olduğunu kaydeder. Öte yandan Donald Quataert, Kayseri'de 1900 yılı civarında pamuk ipliği ve kumaş üzerine çalışan ve her birinde ortalama 20 işçi istihdam edilen 15 boyahane olduğunu ileri sürer (Quataert, 1993, s. 87).

Kayseri'deki boyahaneler ve boyacılığa ilişkin yukarıdaki bilgilere karşılık Hereke'de açılan Fabrika-ı Hümayun'un kalitesinde boyama yapılmadığı arşiv belgelerindeki kayıtlardan anlaşılmaktadır. II. Abdülhamid zamanında 1883 yılında Hereke'de açılan Halıhane, bir fabrika olmasının yanı sıra, Anadolu'nun

¹ Şehrin Selçuklu dönemi fiziksel yapısı ve Boyacı Kapusu'yla ilgili olarak bk. Osman Eravşar, *Orta Çağ'da Kayseri Kent Dokusunun Gelişimi*, SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1998, ss. 98-105. Mahmut Akok, "Kayseri Şehri Tarihî İç Kalesi", *Türk Arkeoloji Dergisi*, S.XX/2 (1976), ss. 5-38. Mehmet Çayırdağ, *Kayseri Tarihi Araştırmaları*, Kayseri, 2001.

² Boyacı Kapusu adının kayıtlarda geçtiği 17. yüzyıl Kayseri kadı sicilleriyle ilgili olarak bk. Mehmet Ali Kılıç, *41/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H.1048/M.1638-39) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2008, s. 329. Bayram Üstün, *41/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H.1048/M.1638-39) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2009, s. 165; Ayşe Şahin, *74/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicilinin (H.1077-78/M.1667) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2010, s. 30.

diğer dokuma merkezlerinden gelenlere dokuma, boyama ve model çıkarma işlerinde kursların verildiği bir okul kimliğine de sahiptir (Yiğit, 2011, s. 140). Sözgelimi 1898 tarihli bir belgede boyacılık üzerine Kayseri’den seçilen Mehmed Efendi ile boyacı Simon oğlu Anastas’ın Fabrika-ı Hümayun’a gönderilmeleri ve eğitimlerine özen gösterilmesi istenmektedir (BOA, DH.MKT.2155/19). Adı geçen ustaların eğitimlerini tamamlayıp, şahadetname olarak Kayseri’ye döndükleri diğer belgelerden anlaşılmaktadır. 5 Eylül 1898 tarihli bir belgede, Kırşehir Mutasarrıflığının Hereke Fabrika-ı Hümayunu’ndan halis boyanın cins ve türlerini bilen bir usta isteği reddedilmiş; Kırşehir’den birkaç ustanın Kayseri’ye giderek boyama işini öğrenebilecekleri ifade edilmiştir (BOA, DH.MKT.2104/118). 14 Haziran 1899 tarihli belgede isimleri belirtilmemişse de Hereke Fabrika-ı Hümayunu’nda boyacılık eğitimi almış ustaların boyadığı ipliklerle dokunmuş seccadelere birinin, Kayseri Ticaret ve Sanayi Odasınınca yeterli halı esnafı huzurunda muayene edildiği ve boyanın has ve sabit olduğunun anlaşıldığı belirtilir. Bu tür halı ve seccadelere bir tarafında has, diğer tarafında Kayseri ibarelerinin yazılı olduğu kurşun mühür raptedildiği, denetimlerinin Ticaret Odasınınca yapıldığı, mühürlü olmayanların çıkışına izin verilmediği kaydedilerek, mühürsüz ürünlerin gümrüklerden de çıkarılmaması ve mühürlü Kayseri seccadelerinin boyasının asla bozulmayacağına basın yoluyla ilan edilmesi istenir (BOA, DH.MKT.2211/2).

Kayseri halı esnafından bazılarının, kırmızı ve çivit güvez mor renkte boyanacak iplik ve ipeklerde boyanın sabit ve has olması için bazı kimyasalların ithaline ilişkin izin istediklerine ve uygulamalara yönelik bilgilere de arşiv belgelerinde rastlanmaktadır. Örneğin Kayseri halı tüccarlarından Kuyumcuyan Karabet’in çivit güvez mor renkte boyanacak iplik ve ipeklerin has ve sabit boyalı olması için kullanımının gerekli olduğunu belirttiği “nitrit doso” adlı kimyasalla ilgili Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezaretinden görüş istenmiştir. Cevabi yazıda söz konusu kimyasal maddenin patlayıcı olmasa bile patlayıcı yapımında kullanılabilir kömür, kükürt içermesinden dolayı gümrük çıkışının caiz olmayacağı bildirilmiştir. Ayrıca adı geçen kimyasalın Fabrika-ı Hümayunda kullanılması söz konusu ise renklerin has ve sabit olmasını ne şekilde temin ettiğinin ve kullanımında sakınca olup olmadığının bildirilmesi istenmiştir (BOA, DH.MKT.2309/70). Fabrika-ı Hümayun’dan alınan bilgiye göre adı geçen kimyasal maddenin (nitrit doso) Fabrika-ı Hümayun Boyahanesi’nde kullanılmadığı, ipek ve ipeklilerin has olarak boyanmasının Kayseri’den fabrikaya gönderilen ustalara öğretildiği şekilde yapılması ve fabrikaca başka usulün kullanılmadığı bildirilmiştir (BOA, DH.MKT.2357/81). Bir başka belgede de söz konusu kimyasalın ithalinin yasak maddeler listesinde bulunduğu belirtilerek “Tophane-i Amire”ce tedarik edilerek, belirlenecek miktarlarda şişeler içinde ve üzerleri mühürlü olarak, yerel hükümetin beyan edeceği miktarlarda belirlenen esnafa verilebileceği, satışlarının da

vilayetlerdeki Tophane Barut memurlarınca yapılabileceği (BOA, İ.TPH.) ifade edilmiştir.

Kayseri’de, halıcılığın kalitesinin korunması ve hileli üretimi denetlemek için oluşturulan Halı Komisyonu’nun tam olarak hangi tarihte kurulduğuna dair bilgi yoksa da 1901-1902 tarihli belgelerde komisyon reisi olarak İmamzade Ömer Efendi’nin adı geçer (BOA, DH.MKT.476/64). Kayseri halılarına olan rağbet ve revacın korunması, halıcı esnafının her türlü işlemleriyle ilişkili olarak hazırlanan ve Dahiliye Nezaretine takdim edilen 21 Mart 1904 tarihli 39 maddelik talimatnamenin sekiz maddesi boyahanelerle ilgilidir (BOA, DH.MKT.829/24).

Talimatname’nin 27’den 34’e kadar olan sekiz maddesine göre, sadece halıcı esnafının kullanabileceği ve çalışanları komisyonca belirlenecek ve denetlenecek boyahaneler kurulacaktır. Daha önce boyacılık yapanlar komisyonca imtihana tabi tutulacaktır. Hiçbir tezgâh sahibi komisyonun boyahaneleri dışındaki boyacıya ipek ve yün boyattıramayacaktır. Boyahane malzemelerinin masrafları boyacı tarafından karşılanacaktır. Esnafın malı komisyonca belirlenecek fiyattan boyanıp vaktinde teslim edilecektir. Koyu renklere (kırmızı, çividi, ördekbaşı) boyanacak ipekte okka başına 8 kuruş, vasat renklere (fistiki, bal rengi) boyanacak ipekte okka başına 4 kuruş alınacaktır. Açık renk olarak tanımlanan şekerî, havai, sedefî ve sırma renklere boyanacak ipeklerde de okka başına 60 para alınacaktır. Boyalar anilin boyası olacaktır. Boyama bitkisel boyalarla yapılacaksa okka başına 15 kuruş kadar ücret alınabilecektir. Yün ip için her renk anilin boyada 20 para, bitkisel boyada 6 kuruş alınacaktır. Halıcı esnafı boyama ücretinden başka, komisyon veznesine her okka ipek için 20, yün için 10 para ödeyecektir. Boyahaneye giren ve çıkan ipek ve yün ip miktarı bir deftere kaydedilecektir. Kaydettirmeyenlere cezai işlem uygulanacaktır. Boyahaneye teslim edilen ürünler beş gün içinde boyanıp mal sahibine teslim edilmezse veya adı boyayla boyanırsa zarar boyacıdan tahsil edilecektir. Boyacı belirlenen fiyattan fazla ücret talep edemeyecektir.

Kayseri halıcılığıyla ilgili Osmanlı arşivlerindeki belgelerin büyük bölümünde, kalite ve rekabetin korunması için has veya sabit boya kullanımının yanı sıra, “ogül” diye tanımlanan delinmiş kozadan çekilen ipek ile kırık yün veya adi ip kullanımının yasaklanmış olduğu gözlenir. Bu tür ürünlerin ve ham boyanın kullanıldığı halı ve seccadelerin de hileli ürün kabul edilip, yakılarak veya kesilerek yok edilmesi istenir. Bu durum Kayseri halı esnafından bazı kişilerin şikâyetlerine konu olmuştur. Sözgelimi Civan Apramyan isimli bir Ermeni halı esnafı 23 Kasım 1901 tarihli dilekçesinde (BOA, DH.MKT.2560/4) Kayseri’de 2000’den fazla tezgâhta halı dokunduğunu ve 5-6 yıldır bir ilerleme sağlandıysa da hâlâ fennî usullerle üretimde bulunamadıklarını belirtir. Gerek İran’da ve gerekse halı dokunan diğer vilayetlerde karışık dokunan halılarda (yün+pamuk veya ipek+ pamuk) sadece boyanın halis olmasına dikkat edildiği ifade edilerek

Kayseri’de karışık halı (yün+ipek) dokumanın hile olarak kabul edildiği şikâyet edilir. Güzel halıyı herkesin dokuyamayacağı ve herkeste eşit miktarda para olmadığı belirtilerek ipek veyahut yün ve pamuktan üretilen halılara Kayseri Ticaret Odasınınca kurşun mühür basılmasının yeterli olacağı; diğer halıların hileli kabul edilerek yok edilmesi kararının kaldırılması istenir.

Hileli oldukları var sayılan bazı halı ve seccadelerin yok edilmelerinin yanı sıra bazı ithal ürünlerin kullanımının da yasaklanmış olduğu dikkati çeker. Belgelerden anlaşıldığına göre 20. yüzyılın başlarında Kayseri halılarında Japon, İtalyan ve Fransız ipeği kullanılmaktadır. Ancak devlet bu ithal ürünlerin kullanımını yasaklamakta ve sadece Bursa ipeğinin kullanımını istemektedir. Kayserili halı esnafından Parsih Balyan ve tümünün Ermeni olduğu anlaşılan ortaklarının verdiği dilekçede; ellerindeki Japon, İtalyan ve Fransız ipeklerinin 1,5 ay içinde sarf edilerek Bursa ipeği kullanılmasına itiraz edilmektedir. Dilekçede, bahsi geçen ipekleri bir yıldan önce sarf edip tüketemeyeceklerini; 1,5 ay sonra tezgâhlarını tatil ederlerse çalışanlarının işsiz kalacağını, adı geçen ipekleri bahsi geçen tahrirattan önce aldıklarını ve dolayısıyla yasalar gereği tahriratın bundan sonrası için geçerli olmasını istemektedirler. Ayrıca Bursa’dan her zaman yeterli ipeği temin edemediklerini ve bu yüzden tezgâhlarını tatil edip işçilerini işten çıkardıklarını belirterek Bursa ipeğinden üretimin pahalı olması nedeniyle İran halılarıyla rekabet edemediklerini bildirirler. Dolayısıyla yasağın memleket serveti için zarar olduğunu ifade ederek yasağın tümünden kaldırılmasını veya ellerindeki ipeği sarf edene kadar izin verilmesini isterler (BOA, DH.MKT.829/24).

19. yüzyıl başlarında ham ipeğin kıt olduğu dönemlerde İstanbul’daki dokumacılar ham ipeği kendileri üretmek istemiş, hükûmet ham ipeğin ihracını hatta İstanbul ve Bursa dışına satışını da yasaklamıştır (Quataert, 2004, ss. 1020-1021). 1850’lerde Fransa’da ipek böceklerinde ortaya çıkan salgın hastalık nedeniyle artan dış talep dolayısıyla Osmanlı ihracatçılarının zenginleştiği belirtilerek bu yıllarda Bursa ipeğinin fiyatının arttığına dikkat çekilir (Keyder, 1999, s. 274). Cafer Çiftçi, 19. yüzyıl ortalarında Bursa’da büyük bölümü Avrupalılar ve yerli Ermenilerin elinde bulunan otuzdan fazla ipek fabrikası olduğunu belirterek 1906 yılında çevresiyle birlikte bütün Bursa’da 69 ipek fabrikası bulunduğunu kaydeder. 1890’lardan sonra Fransa’nın Osmanlıdan aldığı koza miktarındaki artışa paralel olarak ipek ihracatı azalmıştır. Ham koza sıkıntısından dolayı Bursa ve çevresindeki ipek fabrikalarının atıl kalmaları nedeniyle pek çok işçi ve üreticinin işine son verilebileceği gerekçesiyle Bursalı fabrikatörler, Hüdavendigâr vilayetinden koza ihracatının yasaklanmasını istemişlerdir (Çiftçi, 2013, s. 6). Kayserili halı tüccarlarının Bursa ipeği yerine Japon ve İtalyan ipeği kullanmalarının gerekçesi uluslararası ticari gelişmelerden kaynaklanan fiyat artışlarıyla ilişkili gibi görünmektedir.

Bahsedilen Talimatname içinde malzemeye yönelik de hükümler bulunmaktadır. Talimatname'nin beş maddesi (21-26) bu konuya yoğunlaşmaktadır. Buna göre; kırık yünden, delinmiş kozadan çekilen ve ogül diye adlandırılan çürük ipekten, Avrupa ögölünden ve çözüğü adı ip ve ipekten her türlü halı ve seccade dokunması yasaklanmıştır. İpek halıların atkılarını ipekten olacak, eğer halıcı esnafı ipek atkı istemezse mutlaka Sıvacıoğlu ipliğinden temiz atkı kullanacaktır. İpek halının çözüğü mutlaka ipek olacak, başka ip kullanılmayacaktır. Atkı ve çözüğüde Bursa veya Avrupa ögölü kullanmak yasaktır. İpek halının ipek olacak çözüğüleri Avrupa'dan bükülmüş olarak gelen beyaz ve siyah ipekten olacaktır. Bunların birer örneği komisyonda bulunacak ve tezgâh sahipleri, komisyondaki örnekle mutabık olunan çözüğüleri kullanabilecektir. İpek halıların 10 santimetrekaresinde 50 sıra olacak, 100 santimetrekarelik bir halı 500 sıradan az olmayacaktır. 100 santimetrekareden büyük halılarda aynı oran izlenecektir. İpek halının atkısında iplik kullanmak isteyenler Sıvacıoğlu ipliğinin 6 numaralı türünden başka ipek ve atkı kullanmayacaktır. Yün halıların çözüğü ve atkısı temiz yünden ya da Sıvacıoğlu ipliğinden yapılacak ve yün ve boyası halis ve has olacaktır (BOA, DH.MKT.829/24).

Mesela Uşak'ta halı dokuma merkezlerinin çoğunda olduğu gibi Kayseri'de de dokuma işi kadınlar tarafından gerçekleştirilmektedir (Nuri, 1922, s. 23; Quataert, 2004, s. 1031). Bu konuda Osmanlı arşivlerinde fazla belge yoktur. Belgeler arasında 1901 tarihli ve Balıkcıoğlu Agop önderliğinde aralarında Keçeci Şeyh kızı Şerife, Muhtar Mükremin Efendi'nin kızı Hanife, Gülkatı Varıkyan, Yapıcı Mehmet Ustanın kızı Fadime, Gülzar Estikyan, Mariam Şehirliyan gibi Ermeni ve Müslüman kadınların adının geçtiği ve Adliye Nezaretine gönderilen dilekçe, ilginç konulara değinmektedir. Dilekçede, Kayseri'de halıcılık sektöründe dokumacı olarak çalışan 2000'den fazla kişi olduğu, 50 kadar halı imal ettiren esnaf bulunduğu belirtilerek Belediye Dairesinde oluşturulan Halı Komisyonu Heyetinin emsali görülmemiş kararlarıyla şahsi menfaatlerini engelleyip, kişisel hürriyetlerine saldırdıkları ifade edilmiştir. Her biri 100-200 halı tezgâhına sahip komisyon üyelerinin ipek ve sabit boya denetlemeleri dışında, halılarını her 100 ilmeğe 1,5 para gibi düşük ücretle dokutturdıkları; kendileri için bir halı tezgâhı kurup (Bunun için komisyondan onay almak şartı vardır.) halı dokuyamadıkları, dışarıda her 100 ilmeğe 3 para verilirken âdeta köle derecesinde 1,5 paradan çalıştırıldıkları ve model verme vs. gibi sebeplerle genç kız ve dul kadın bulunan hanelerine girip çıktıkları belirtilerek komisyonun kanunlara aykırı uygulamalarının durdurularak mağduriyetlerinin giderilmesi istenmiştir (BOA, DH.MKT.452/37).

Çeşitli vesilelerle zikrettiğimiz Talimatname'de, daha önce kurulmuş tezgâhlarda halis olduğu belirlenen halı ve seccadeler hangi fiyattan

dokunuyorsa o fiyattan devam edeceği, Talimatname'nin düzenlenmesi ve komisyonun teşkilinden sonra kurulacak tezgâhlarda dokunacak halıların her 100 ilmeğine 1,5-2 para işçilik ödeneceği kaydedilmiştir. Hiçbir işçi dokuma tamamlanmadan bir başkasının işini alamayacak, iş bitiminde ayrılmak isterse iş sahibinden bir belge alıp belgeyi komisyona kaydettirecektir. Elinde işini tamamlayıp ayrıldığını gösteren belge olmayan bir dokuyucuya hiç kimse iş vermeyecek, hiçbir esnaf yüksek ücretle bir başka esnafın işçisini transfer edemeyecektir. Nitelikli işçi ve ustalar belirlenen ücretin (100 ilmeğe 1,5-2 para) üzerinde ücret talep edebilecektir. Esnaf dokuyucuya verdiği malzemeleri bir deftere kaydedip bir örneğini işçiye verecek, anlaşmazlık veya malzeme telefâtı durumunda komisyon bu defteri inceleyip karar verecektir. Malzeme kaydının yapıldığı defter işçiye verilmemişse komisyonca iddiaya bakılmayacaktır. Halı esnafı ip, model gibi malzemeleri dokuyucuya vaktinde ulaştırmayıp, onları işsiz bırakırsa yevmiyelerini ödemek zorunda kalacaktır (BOA, DH.MKT.829/24).

Talimatname'de, bir tezgâh sahibinin diğerinin izni olmadan onun model ve imalatına bakamayacağı, işlenen modeli izinsiz kopyalayamayacağı da belirtilir. Bu kayıt dışında desen ve modellerle ilgili fazla bilgi yoktur. Kayseri'de dokunan halıların başka bölgelerde dokunacak halılara model olacak kadar zarif olduklarına dair kayıt vardır. Sözelimi Kırşehir Mutasarrıflığı 1898 yılında Hereke Fabrika-ı Hümayunu'ndan numune halı ve seccade resimlerini içeren bir albüm istemiş; fabrika, böyle bir albümün 3-4 bin kuruşa mal olacağını ve Avrupa'dan getirileceğini belirterek, buna gerek olmadığını bildirip, Kayseri halılarını model olarak değerlendirmelerini istemiştir (BOA, DH.MKT.2104/118).

19. yüzyıl başlarında Anadolu ihraç ürünleri içinde halılar önemli yer tutar. 25 Şubat 1907 yılında İzmir merkezli olarak İngilizler tarafından kurulan Şark Halı Kumpanyası (Tutsak, 2007, s. 76), başta Uşak, Gördes, Kula olmak üzere Afyon, Isparta, Kırşehir, Konya, Kayseri, Sivas ve Maraş gibi merkezlerde daha çok Avrupa ve Amerikalı müşterilerin beğenilerine hitap edecek halılar dokutturmaktadır (Deniz, 2000, s. 48; Öztürk ve Anmaç, 1997, s. 28). Dokutturulacak halıların modellerini hazırlamak üzere İzmir'de bir desen bürosu açıldığı, burada İngiliz ve Fransız ressamların çalıştığı, Avrupa Barok desenlerin yanı sıra İran, Kafkas, Afgan, Hint ve Çin desenleri üzerine çalışıldığı ileri sürülür (Ürer, 2002, ss. 35-36) Tüketicilerin zevklerini temel alarak başta İran olmak üzere çeşitli doğu ülkelerinden getirilen halı ustalarına hazırlatılan guvaş boyalı halı resimleri, Anadolu'daki çeşitli dokuma merkezlerindeki desenhanelerde kareli kâğıtlara aktarılarak dokuyucuya verilmiş, renkleri belirlenerek dokutturulmuştur. Sipariş desenlerle dokutturulan bu tür halıların büyük ebatlı olduklarına dikkat çekilir (Ürer, 2002, s. 61). Dokunması istenilen halının resmi Avrupa'dan getirilmekte, gelen resim usta

dokuyucuya verilmekte ve modeli dokutulmaktadır. 20. yüzyıl başında kareli kâğıtlara modeller çıkarılmış, modeller diğer dokuyucular tarafından tersinden kullanılıp, yeni halılar dokunmuştur (Aytaç, 2001, s. 503).

Bu dönemde fotoğraf ve kartpostal gibi görsel malzemelerin de kimi halı tasarımlarına model oluşturduğu ileri sürülür. Özellikle 19. yüzyıl sonlarında Watteau gibi bazı Fransız ressamlarının tablolarının modellenip kartpostalları hazırlanarak Anadolu’da ve İran’da dokutturulduğunu belirten Donald Quataert, 20. yüzyıl başında hazırlanmış bir kitapta gördüğü ve Kayseri’de dokunmuş olduğunun kaydedildiği ipek halıda Sein Nehri ve Eiffel Kulesi’yle Paris şehrinin kuşbakışı olarak tasvir edilmiş olduğuna dikkat çekmektedir (Quataert, 1993, s. 143).

Kayseri Belediyesi içinde oluşturulan Halı Komisyonu’nun aldığı bir kararla iki tarafı mühürlü halı ve seccade üretimine muhalif hareket edenlerin cezalandırılması, karara uygun davrananların ödüllendirilmesi bağlamında Ankara vilayetince yapılan teklifin Dahiliye Nezareti tarafından uygun bulunduğu bildirilmiştir (BOA, DH.MKT.2122/43). Halı ve seccadelerin iki yüzüne “Kayseri” ve “has” ibarelerini içeren kurşun mühür raptedilmesinin bir tür alametifarika (tescilli marka) olarak kalitenin korunması yönünde katkı yapacağı da kabul edilmiştir (BOA, DH.MKT.2552/67).

Denetimler esnasında çürük ipek ve sahte boyayla halı üretenlerin cezalandırılmasının yanı sıra, kalitenin korunması yönünde çabaları olanların da ödüllendirildikleri veya en azından ödüllendirilmelerinin teklif edildiği gözlenmektedir. Sözelimi, 1902 yılında Halı Komisyonu başkanı olduğunu bildiğimiz İmamzade Ömer Efendi’nin dördüncü rütbeden Mecidiye Nişanı ve Sanayi Madalyası’yla, komisyon üyelerinin de Sanayi Madalyası’yla ödüllendirilmeleri teklifinin Sadaret’e arz edildiği anlaşılmaktadır (BOA, DH.MKT.476/64).

Arşiv belgelerinden öğrenildiğine göre, Mecidiye Nişanı ve Sanayi Madalyası’yla taltifi teklif edilen komisyon başkanı İmamzade Ömer Efendi bir yıl sonra görevinden alınmıştır. Belgelerdeki tarih itibarıyla Ocak-Nisan 1904 tarihleri arasında Diyarbakır Valisi olan, fakat daha önce Kayseri Mutasarrıflığı görevinde de bulunan Es-Seyyid Mehmet Nazif tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda, Kayserili bir grup halı tüccarının çürük ipek ve ham boyayla dokunmuş halıları Diyarbakır’a satmaya getirdikleri bildirilerek bu tür halıların dokunmasını engellemek için komisyon oluşturup önemli çalışmalar yapan İmamzade Ömer Efendi’nin komisyon reisliğine yeniden atanması istenir (BOA, DH.MKT.829/24). Dahiliye Nezareti, Ankara Valiliği ve Kayseri Mutasarrıflığı arasında gerçekleşen yazışmalardan anlaşıldığına göre, Kayseri’de teşekkül eden Halı Komisyonu, çürük ipek ve ham boyalarla dokunan halı ve seccadelerin kesilerek veya yakılarak yok edilmesi ve has ipek

ve sabit boyayla üretilen halılara bir tür alametifarika sayılacak kurşun mühür raptedilerek kalitenin korunmasına yönelik güzel tedbirler almıştır. Ancak komisyon reisi İmamzade Ömer Efendi'nin, 1901-1902 yılları arasında mimar Vitaliano Poselli'nin planına göre inşa edilen Selânik Hamidiye Cami-i Şerifi (Şenyurt, 2016, s. 190) için dokutulan ve toplam 1600 kuruş değerindeki iki halının bedellerini komisyon gelirlerinden ödemesi ve yetkilerini şahsi çıkarları için kullandığından hareketle görevden alınarak yerine belediye reisi muavini Şeyh İbrahim Efendi'nin başkanlığında yeni bir komisyon kurulduğu bildirilmektedir. Aralarında İmamzade Ömer Efendi'nin de bulunduğu ve her birinin 70-80 tezgâhı olduğu belirtilen hilekâr tüccarların, komisyonun Kayseri'deki sıkı denetiminden kurtulmak, çürük ipek ve kalp boyayla halı ve seccade imal edebilmek için tezgâhlarını Sivas ve Konya vilayetlerine bağlı Gemerek, Tenos (bugünkü Altınyayla) ile Ürgüp kasaba ve köylerine naklettikleri kaydedilerek, Diyarbakır'a satılmaya getirilmiş halıların da bu tezgâhlarda dokunduğu belirtilmiştir (BOA, DH.MKT.829/24).

Kayseri'deki denetimden kurtulmak için tezgâhlarını Ürgüp, Nevşehir, Gemerek, Tenos ve köylerine nakleden tüccarların çürük ipek ve ham boyayla halı ve seccade üretimine devam ettikleri bildirilerek Konya ve Sivas valiliklerinden tedbir almaları ve mühürlü olmayan halıların ihracatının durdurulması istenir. Bu isteğe binaen Dahiliye Nezaretinden Konya ve Sivas Valilikleriyle Ticaret ve Nafia Nezaretine gönderilen yazılarda Konya ve Sivas vilayetlerinin bazı kasaba ve köylerinde Kayserili halı tüccarlarınca sahte halılar dokutulduğu, halis halılara sahtelerden ayırmak için mühür vurulması, tembihata aykırı hareket edenlerden ilk seferde 5000, tekrarı hâlinde iki katı nakdî ceza alınması istenerek toplanacak cezaların yarısının ihbarcıya verilmesi, diğer yarısının da hizmetler karşılığında kullanılması bildirilmiştir (BOA, DH.MKT.829/247). Bahsedilen tedbir ve yapılacak denetimlerde çalıştırılmak üzere görevlendirilecek memurların maaşlarıyla ilgili olarak Sivas Valiliği'nin önerisi reddedilmiştir. Reddedilen öneriye göre, yılda 1-2 halı dokuyan fakir-fukara ahali hariç, mevcut bulunan veya yeni açılacak olan her halı tezgâhı için yıllık 1 Mecîdî vergi alınması planlanmıştır. Ancak bu öneri memur maaşlarının devlet tarafından ödenmesinden dolayı hükûmetçe reddedilmiştir (BOA, DH.MKT.829/24).

Halı üretiminin denetimi esnasında çürük ipek ve ham boya ile dokunmuş halı ve seccadelerin kesilerek veya yakılarak yok edilmesine yönelik şikâyetlerin artması üzerine Ticaret ve Nafia Nezareti, Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odasından³ görüş sormuştur. Oda reisinin imzasıyla gönderilen yazıda,

³ Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası için bk. Ufuk Gülsoy-Bayram Nazır (Haz.), *Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu. Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923*, İstanbul, 2009.; Anonim, *Locadan Oda'ya İstanbul Ticaret Odası'nın 125. Yılı Anısına*, İstanbul, 2007.

halıcılığın kalitesinin bu yöntemlerle korunamayacağı belirtilerek gelişimin serbest ticaret ilkeleri çerçevesinde gerçekleşmesinin doğru olacağı ifade edilmiştir (BOA, DH.MKT.ŞD.ML.NF 1228/47). Nihayet Sadaret'ten Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda Oda'nın görüşü doğrultusunda, kalitesi düşük olan halıların hileli ürün olamayacağı, her ürünün kalite ve özelliklerine göre bir fiyat ve müşterisinin olacağı, serbest ticaret ilkelerinin bunu gerektirdiği belirtilmiştir. Hileli olduğu belirtilen düşük kaliteli halıların kesilip yakılarak yok edilmesi durumunda Avrupa'dan ithal edilecek adi halıların piyasaya hâkim olabileceği, hükûmetin destek veya sınırlamalarının fayda yerine zarar vereceği kaydedilerek gerçek ipek ve sabit boyayla dokunmuş halı ve seccadelere tescilli marka verilmesinin (alâmetifârîka) uygun olacağı şeklinde oldukça liberal bir görüş bildirilmiştir (BOA, DH.MKT.44.1).

Sonuç olarak; Kayseri'de 16. yüzyılda bir boyahane olduğunu bilmemize rağmen, şehirdeki halı üretimine dair o yıllardan hiç malumat olmaması ilginçtir. 17-19. yüzyıl Kayseri Şeriyye Sicillerinde kayıtlı kimi terekelerde bir mal olarak halı “büyük, küçük veya köhne” gibi niteliklerle kaydedilmiş, desen veya üretim merkezleriyle ilgili bir kayda rastlanmamıştır. Tasnif edilen ve 1895-1910 yılları arasında düzenlenmiş 40-50 belgeden anlaşıldığına göre, Kayseri'de halıcılık 19. yüzyılın son çeyreğinde ivme kazanmış önemli bir sanayi sektörü olmuştur. Kaliteyi koruma amacıyla teşekkül eden Halı Komisyonu bu niyetle birtakım düzenlemeler içeren Talimatname hazırlamışsa da, belgelerden anlaşıldığına göre komisyon üyeleri mevkiilerini şahsi menfaatleri için kullanıp yolsuzluğa bulaşmışlardır. Resmî makamlara sunulan dilekçelerde İran halılarıyla rekabet vurgulanmış, gereksiz yasak ve düzenlemelerden şikâyet edilmiştir. 20. yüzyıl başında, kalitesiz olduğu ileri sürülen halıların kesilip yakılarak yok edilmesine yönelik olarak Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası'nın muhalif görüşü, liberal ekonomi kurallarının benimsenmişliğine dair dikkat çekici bir örnektir. Önümüzdeki yıllarda arşiv belgelerinin tasnifinin artmasına paralel olarak, Kayseri halıcılığının şimdilik karanlık gibi görünen 19. yüzyıl öncesi dönemlerinin de aydınlanacağı ümit edilebilir.

Kaynakça

I. Arşiv Vesikaları

- BOA. DH.MKT 2155/19.
- BOA.DH.MKT 2104/118.
- BOA.DH.MKT 2211/2.
- BOA.DH.MKT 2309/70.
- BOA.DH.MKT 2357/81.
- BOA.İ.TPH.
- BOA.DH. MKT 476/64.
- BOA.DH. MKT 829/24.

BOA.DH. MKT 2560/4.
 BOA.DH. MKT 829/24
 BOA.DH. MKT 452/37
 BOA.DH. MKT 829/24
 BOA.DH.MKT 2104/118.
 BOA.DH.MTK 2122/43
 BOA.DH.MKT 2552/67.
 BOA.DH MKT 476/64
 BOA.ŞD.ML.NF 1228/47
 BOA.DH.MKT 44.1

II.Araştırmalar

- Anonim (1909). *Bursa Sergisi 10 Temmuz 1325*, Numro 9 (Eylül 1325).
- Anonim, (2007). *Locadan Oda'ya İstanbul Ticaret Odası'nın 125. Yılı Anısına*, İstanbul.
- Akok, M. (1976). Kayseri Şehri Tarihi İç Kalesi. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 20 (2), 5-38.
- Augustinos, G. (1992). *The Greeks of Asia Minor. Confession, Community and Ethnicity in the Nineteenth Century*, London.
- Aytaç, İ.Ç. (2001). Değişim Süreci İçinde Uşak Halıları. *21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozumu, C.1*, içinde (ss. 497-504) İstanbul.
- Çakmak, B. (2008). XX. Yüzyıl Başında Uşak'ta Kurulan İp Fabrikaları. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (2), 41-58.
- Çakmak, B. (2009). İktisadi Değişim ve Devlet: 19. Yüzyılda Uşak Halıcılığı. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 10, 139-163.
- Çayırdağ, M. (2001). *Kayseri Tarihi Araştırmaları*, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayını.
- Çiftçi, C. (2013). 1837-1908 Sürecinde Bursa'da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörü. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 24, 1-18.
- Deniz, B. (2000). *Türk Dünyasında Halı ve Düz Dokuma Yaygıları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.
- Eraşar, O. (1998). *Orta Çağ'da Kayseri Kent Dokusunun Gelişimi*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Eraşar, O. (2000). *Seyahatnamelerde Kayseri*, Kayseri.
- Gülsoy, U. ve Nazır, B. (2009). *Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu. Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923*, İstanbul.
- Heyd, W. (2000). *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (E.Z.Karal, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İpşirli, M. (2002). Kayseri. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C.25, ss. 96-101). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Keyder, Ç. (1999). Osmanlı İmparatorluğu'nda 18 ve 19. Yüzyıllarda İmalat Sanayi. *Osmanlı, C.3*, 269-278.
- Kılıç, M.A. (2008). *41/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H.1048/M.1638-39) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

- Kocabaşoğlu, U. ve Uluğtekin, M. (1998). *Salnamelerde Kayseri*, Kayseri.
- Lecomte, P. (ty.) *Türkiye 'de Sanatlar ve Zanaatlar. On Dokuzuncu Yüzyıl Sonu*, Ayda Düz (Haz.), İstanbul.
- Nuri, H. (1922). *Kayseri Sancağı*, Ankara.
- Öztürk, İ. ve Anmaç, E. (1997). Yabancı Sermayenin Batı Anadolu Halıcılığına Girişi, Etkileri ve Günümüzdeki Uzantıları. *Türkiye 'de El Sanatları Geleneği ve Çağdaş Sanatlar İçindeki Yeri Sempozyum Bildirileri*, içinde (ss. 26-32) Ankara.
- Quataert, D. (2004). 19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, C. 2* (H.İnalcık, D.Quataert, Ed.) içinde (ss. 885-1052) İstanbul: Eren Kitabevi.
- Quataert, D. (1993). *Ottoman Manufacturing in the Age of Industrial Revolution*, Cambridge.
- Pamuk, Ş. (1985). 19. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticareti. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (C.3, 653-665).
- Seyitdanlıoğlu, M. (2011). Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi. *Tanzimat. Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (H.İnalcık, M.Seyitdanlıoğlu, Ed.), içinde (ss. 711-728), İstanbul.
- Sezer, H. (2003). Şer'iyye Sicillerine Göre III. Selim Dönemi Kayseri Şehri. *IV. Kayseri Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, içinde (ss. 463-472) Kayseri.
- Somuncu, M. (2004). Cehri Üretimi ve İç Ticaretinin 19. Yüzyılda Kayseri Ekonomisindeki Önemi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22, 99-125.
- Şahin, A. (2010). *74/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicilinin (H.1077-78/M.1667) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Şahin, Z.K. (2013). Halı. *Kayseri Ansiklopedisi*, (C.3, 37-50).
- Şenyurt, O. (2016). Selânik Hamidiye Camii: II. Abdülhamid Döneminde Mimaride Geleneksel Yaklaşımlar ve Oryantalizm. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, KOSBED*, 31, 185-208.
- Toprak, Z. (1985). II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayi. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 5, 1348-1359.
- Tutsak, S. (2007). Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Uşak'ta Halıcılığın Makineleşme Süreci. *Belleten*, 260, 65-97.
- Ürer, H. (2002) *Yabancı Şirketlerin Batı Anadolu Bölgesindeki Halıcılık Faaliyetleri ve Bunun Geleneksel Türk Halı Sanatına Etkileri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir.
- Üstün, B. (2009). *41/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H.1048/M.1638-39) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Yetkin, Ş. (1991). *Türk Halı Sanatı*, İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Yiğit, A.A. (2011). 19. Yüzyıl Osmanlı Halıcılık Eğitiminde Hereke Fabrika-i Hümayunu Modeli. *Ariş*, 5, 136-143.